

Сергій Сегеда

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПРЕСИ УКРАЇНСЬКИХ ПАРАМІЛІТАРНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ

Розкрито процес формування та особливості сучасної методології дослідження історії становлення та розвитку військової преси. Подано обґрунтування методологічних засад, сформульовано принципи та методи, комплексне використання яких дозволяє всебічно дослідити аналізоване питання.

Ключові слова: українські збройні формування, військова преса, методологія, методи наукового дослідження, принципи наукового дослідження.

Раскрыто процесс формирования и особенности современной методологии исследования истории становления и развития украинской военной прессы. Даны методологические основы, сформулированы принципы и методы, комплексное использование которых позволяет всесторонне изучить исследуемый вопрос.

Ключевые слова: украинские вооруженные формирования, военная пресса, методология, методы научного исследования, принципы научного исследования.

Reveals the formation and characteristics of the modern methodology of the study the history of formation and development of Ukrainian military press. Given the methodological framework, we formulate principles and methods, the comprehensive utilization of which allows to study comprehensively investigated the issue.

Key words: the Ukrainian armed forces, military press, methodology, methods of scientific research, the principles of scientific research.

Періодичні видання українських збройних формувань не лише дають можливість проводити ретроспективний аналіз організації війська нашої держави, виступаючи систематизовано-хронологічним джерелом [4, с. 51], а й творять підґрунтя для вироблення рекомендацій щодо подальшої оптимізації системи військових ЗМІ як важливого складника інформаційно-пропагандистського забезпечення армії, розроблення напрямів використання преси для розбудови Збройних сил України сучасності і в майбутньому. Незважаючи на те, що давно постала необхідність опрацювання такого напрямку історичної науки, як методика воєнно-історичного дослідження, завдання якої полягає у розкритті методів і прийомів роботи з наратив-

ними джерелами (до них належить також газетна періодика [20, с. 3]), і сьогодні цей напрям розроблений недостатньо. Автор робить спробу окреслити та обґрунтувати основні принципи і методи дослідження преси українських парамілітарних організацій та збройних формувань ХХ — початку ХХІ ст., яка функціонувала за різних форм державності України (Українська Народна Республіка, Гетьманат, незалежна Україна), а також у часи перебування в еміграції та підпіллі.

Нині триває процес вироблення нових підходів до історичного дослідження загалом, корекція стилів історичного мислення. Як слушно зауважує історик С. В. Сидоров, «одним із головних завдань сучасної воєнно-історичної науки є відродження і утвердження наукових методів дослідження історичних процесів» [21].

Після розпаду СРСР історичні науки були суттєво реорганізовані, а марксистсько-ленінська монометодологія взагалі зазнала краху. Партійно-класовий підхід до методології досліджень, викладений у працях А. П. Дмитрієва [5], Т. В. Логіна [15], виданнях під редакцією А. С. Желтова, Т. Р. Кондраткова та Є. А. Хоменко [17], І. Є. Шаврова та М. І. Галкіна [16] й ін., був відкинутий науковцями. Категорична відмова від радянської теоретико-методологічної бази історичної науки, характерна для початку 90-х рр. ХХ ст., її критика, на думку російського історика С. В. Журавльова, були справедливими [6, с. 243—252]. Слушною є і думка вітчизняного науковця Я. С. Калакури [8], який підкреслював, що необхідно акцентувати увагу на документалізації дослідження, критичному переосмисленні попереднього досвіду, методологічному «переозброєнні» пострадянських істориків.

Однак не можна не погодитися і з думкою О. П. Рєнта: «Історики марксистської школи багато зробили для вивчення минулого людства, і було б щонайменше необачним відкидати з порога їх здобутки. Водночас це не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших питань» [19]. Останніми роками в Україні побичили світ видання М. Г. Білухи [1], О. В. Крушельницької [14], І. С. П'ятницької-Позднякової [18], в яких висвітлюються сучасні підходи до методології наукових досліджень, однак вони не стосуються аспектів саме історичних досліджень. Російські історики І. Д. Ковальченко [9; 10], А. В. Санцевич [20], ґрунтуючись на досвіді попередників,

присвятили свою працю методам історичного дослідження. Ці ж питання розглядає вітчизняний науковець В. В. Головка [3], наголосуючи на кризі сучасної української історичної науки.

Пошук нових теоретико-методологічних підходів до дослідження питань воєнної історії триває. До нього долучився і автор статті у процесі вивчення становлення і розвитку військової преси. Особливості дослідження виникнення і поступу української військової преси формують такі чинники: великий обсяг матеріалу (документи, друковані видання); територіальна розпорошеність досліджуваного матеріалу по архівах; тривала недоступність преси українських військових частин для дослідження з огляду на складність історичного моменту, коли проходило творення військових друкованих органів і формування їх структури; відомча підпорядкованість видань; їх різномірність; прискорені темпи трансформації системи військової преси на тлі активного будівництва українських збройних сил тощо. Сучасний методологічний інструментарій — це «взаємозв'язаний, органічно цілісний комплекс трьох основних компонентів: а) принципи (правила) дослідження; б) методи (прийоми, способи) пізнання; в) допоміжні або спеціальні засоби дослідження» [8, с. 22], його варто взяти за фундамент, на якому можна будувати дослідження процесів розвитку військової преси за її майже столітню історію.

Для уникнення помилок і упущень, забезпечення правдивого вивчення і глибокого висвітлення досліджуваної проблеми необхідно керуватися принципами історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності. Принцип історизму зумовлює вивчення діяльності військових видань у зв'язку із суспільно-політичними, соціально-економічними процесами, ходом творення українського війська. На засадах цього принципу можна виявити провідні тенденції становлення військової преси, розгортання її системи і поступове зведення до рівня існування преси військових організацій, об'єднань колишніх учасників бойових дій, прихильників збройної боротьби за незалежність України (таборова преса, преса комбатантів, військово-політичних організацій, груп тощо), яка виконувала роль збереження військової думки, ідеї та набутого досвіду діяльності колективів військових видань з метою передання їх наступникам.

Оскільки військові періодичні видання функціонували як складники системи «часопис — група військових видань — військова

преса — національно-патріотична преса — український інформаційний простір», то для дослідження також важливий принцип системності. Він є однією з обов'язкових умов об'єктивності дослідження військової преси. Сам принцип об'єктивності передбачає якнайповніше виявлення існуючих і доступних на сьогодні джерел, нетенденційну, якомога точнішу характеристику змісту і тематичних напрямів публікацій, відкритої і латентної інформації. У процесі роботи важливим є і принцип всебічності: розгляд об'єкта дослідження із соціального, політичного, філософського погляду тощо. Також, вивчаючи розвиток української військової преси, необхідно виявити і дослідити всю систему джерел, що містять відомості про розвиток військової преси у різні періоди: архівні джерела (офіційні документи державних органів та установ, листи, звіти, доповіді, огляди періодики, фінансові документи); праці державних, політичних і громадських діячів, військових керівників; мемуари учасників подій тощо; самі друковані видання 1917—1921 рр., часописи УПА, військові газети і журнали 1991—2010 рр., залучаючи цивільну національно-патріотичну пресу та опозиційну, зокрема військові газети противника. Перевага має надаватися документальним джерелам, оскільки газетні публікації і мемуаристика належать до наративних джерел, на яких позначається суб'єктивне бачення автора чи засновника видання. Принцип усебічності проявляється і в тому, що досліджується функціонування української військової преси за різних форм державності України, в підпіллі, еміграції. Також повинні враховуватися не лише внутрішні чинники розвитку військової преси, а й зовнішні, наприклад міжнародні. Принцип наступності застосовується при встановленні зв'язків між пресою періоду Визвольних змагань 1917—1921 рр., емігрантською пресою міжвоєнного періоду, виданнями УПА та системою військових друкованих ЗМІ незалежної України. Використання зазначених принципів та підходів у тісному взаємозв'язку дає можливість реконструювати історію української військової преси не тільки через опис фактів, віднайдених у джерелах, а й через висновки, що складаються на базі роботи.

Для вивчення становлення та розвитку української військової преси автор пропонує низку методів, які у комплексному використанні дають можливість виконати поставлені завдання та зробити достовірні висновки. Серед загальнонаукових методів дослідження

було використано методи наукового аналізу, періодизації та класифікації, типологічний, статистичний, синхронний та інші, які при вивченні військової преси мали свої особливості.

Метод наукового аналізу застосовувався при дослідженні структурних одиниць військової преси і виявленні їхнього функціонального призначення. Автор увів для упорядкування обсягового матеріалу методологічне поняття «структура військової преси», яке досі істориками [11—13] розглядалося побіжно, а то й заперечувалося [22], обмежувалося певними територіальними чи хронологічними рамками. Визначення груп військових періодичних видань, взаємозв'язків між ними дозволяє здійснити адекватне дослідження матеріалу. Водночас проводився аналіз усієї системи української військової преси як складової національно-патріотичної преси та визначалося її місце в інформаційному просторі України. Метод структурно-функціонального аналізу було застосовано під час дослідження як системи військової преси українських збройних формувань 1917—1921 рр., преси УПА і військової періодики 1991—2010 рр., що знаходились у єдиному комплексі національно-патріотичної преси, так і відповідних її складових. Слушним було застосування цих методів і під час аналізу тематичних напрямів військових часописів. На основі аналізу фактів та узагальнень виявлено існування та ймовірність збереження певної структури військової преси, з'ясовано фактори, які сприяють чи протидіють цьому.

Типологічний метод відіграв важливу роль при визначенні поняття «український військовий часопис», характеристик військового видання як типу періодики. В. Ігнатієнко [7, с. 7] пропонував застосувати поняття української преси до всієї україномовної преси, навіть іншомовної, яка захищала інтереси української культури. Автор статті підтримує думку С. Костя [12, с. 3], що преса, хоча видавана українською мовою для українців, але має на меті інтереси іншої держави, не може вважатися справді українською пресою. Для встановлення приналежності часопису до військових видань потрібно було якомога глибше дослідити першоджерело і зробити висновки щодо його типоутворюючих ознак, серед яких необхідно виділити тематику, зміст та спрямування видання, характер читачької аудиторії, її інтереси, форми й методи відображення дійсності. Однією з типологічних ознак військової газети є її редакційний комітет (редак-

ція) та контингент авторів матеріалів, що публікуються у виданні. З огляду на це важливо встановити імена авторів публікацій військових видань, які доклали зусиль до творення військової преси. Можна запропонувати визначення української військової преси як сукупності видань, що мають такі характеристики: засновником чи видавцем є військове (парамілітарне) формування чи об'єднання; матеріали спрямовані здебільшого на військову читацьку аудиторію; державницький напрям тематики газети чи журналу; проблемно-тематичні напрями базуються на питаннях, пов'язаних із побудовою, функціонуванням чи реформуванням війська і його структур; редакційний комітет та авторський колектив складаються переважно з осіб, пов'язаних із військом; керівництво пресою здійснювалося військовими; мета видання — інформування, пропагандистсько-виховний вплив на особовий склад, підняття морального духу війська. Щодо мови видання, то вона здебільшого є українською (на перехідному етапі вживалися українська і російська). Стосовно ж таборової преси, то до військової зараховуємо часописи військової тематики, які видавалися у різні часи в таборах для українських військовополонених, інтернованих вояків, упускаючи ті, що виходили для інших груп інтернованих осіб.

Оскільки автор розглядає існування військової преси ХХ — початку ХХІ ст. як єдиний процес, поділений на кілька періодів та етапів, що хронологічно обмежені знаковими подіями, метод періодизації та класифікації також необхідний у процесі дослідження. Виділення періодів дало можливість визначити спільні закономірності та відмінності в кожному з них. Зокрема, автор виокремив період становлення військової преси перших українських військових (і парамілітарних) формувань 1912—1916 рр; період преси Української революції (1917—1920); період функціонування військової преси в еміграції (20—30-ті рр.); період діяльності системи видань УПА; період становлення системи військової преси незалежної України. Така періодизація процесу становлення і розвитку військової преси для описання його за періодами запропонована вперше.

Проблемний метод був одним із ключових методів дослідження для подолання діаметрально протилежних підходів до трактування тих самих подій і процесів у радянській та емігрантській історіографії. Біографічний метод дав змогу встановити редактор-

ські й авторські колективи, простежити долю конкретної особи в період її роботи у структурах військової преси. Застосування синхронного методу сприяло виявленню розбіжностей у підходах при вирішенні друкованими органами однакових завдань з інформаційно-пропагандистського забезпечення війська. Для порівняння взято військові газети 1919 та 2000 рр. Досить доречним стало застосування синхронного методу і під час з'ясування використання досвіду видань 1917—1921 рр. у військовій періодиці 1991—2007 рр.

Серед спеціально-історичних методів дослідження було використано: історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-генетичний та ін.

Важливість використання історико-порівняльного методу під час нашого дослідження обумовлена потребою зіставлення засад становлення і розвитку військової преси у різні періоди її існування, порівняння окремих етапів становлення військової преси, а також принципів формування редакційних колективів часописів різних періодів та рівня і способів керівництва військовою пресою. Використання проблемно-хронологічного методу забезпечує з'ясування зв'язку певного етапу розвитку військової преси з відповідним етапом загальноісторичного розвитку України та її збройних сил, зокрема для визначення як загальних хронологічних рамок дослідження, так і окремих його аспектів. За допомогою цього методу також можна виявити тенденції зміни ваги військової преси у системі військових ЗМІ.

Історико-системний метод застосовувався з метою ґрунтовного аналізу систем військової преси та принципів їх функціонування на основі синтезу системних елементів історичних подій і процесів, а саме під час аналізу системи керівництва військовими виданнями, вивчення цензури. Нами було доведено існування зв'язку між структурними одиницями системи військової преси на окремих етапах у 1917—1921 рр. та 1991—2007 рр.

Застосування історико-генетичного методу необхідне під час розкриття послідовності розвитку преси воєнізованих і збройних формувань, спадкоємності її рис та тенденцій. Виявивши видання, що слугували підґрунтям виникнення української військової періодици 1917 р., автор відстежив подальше збереження традицій військової преси в таборових виданнях та газетах діаспори, пресі УПА;

розглянувши систему радянської військової преси, що існувала на території України на 1991 р., проаналізував її як підставу для появи військової преси незалежної України. Метод історичного генезису дав можливість простежити логічне відтворення системи військової преси, що розвивалася унаслідок формування необхідних умов для її подальшого сталого існування. Адже розуміння глобальних засад об'єктивної історичної реальності ґрунтується на аналізі їх попередньої структури та відповідних проявів. Цей метод застосовано для визначення сутності засад розвитку військової преси, для дослідження основних тенденцій збереження і трансформації традицій українських військових часописів у сучасній військовій пресі.

Серед застосованих у дослідженні преси методів вагоме значення мав статистичний метод, який дав можливість відобразити кількісні дані у вигляді таблиць, діаграм. Важливість використання цього методу полягає у необхідності залучати інформацію, що існує у статистичному вигляді або її можна в такий спосіб здобути. Так, статистичні дані про процентне співвідношення військових і цивільних часописів, статистику щодо тематичного наповнення газет, складу редакційних комітетів й авторських колективів можна подати в таблицях. Згодиться статистичний метод і під час визначення відсотка вмісту матеріалів військової тематики в цивільній пресі відповідних періодів, україномовних та російськомовних матеріалів у військових часописах, публікацій про військове будівництво і становище в країні та світі тощо.

Зокрема, було впроваджено також метод наукової вибірки, контент-аналіз газет. Метод вибірки — єдиний метод, за яким можна зібрати кількісно визначену інформацію про великі групи газетної періодики. Щоби скласти випадкову вибірку, потрібно укласти повний список досліджуваних видань, з якого здійснюватиметься вибір. Уникнути суб'єктивної вибірки, яка не дасть достовірних результатів, допомагає техніка отримання репрезентативної випадкової вибіркової сукупності: військові газети вивчалися суцільно, урядові — кожна друга газета, газети противників українських збройних формувань у боротьбі, газети опозиційних політичних партій та рухів — кожна шоста газета. У науковій літературі 10-процентна вибірка при генеральній сукупності понад 700 одиниць вважається достатньо репрезентативною.

Досліджуючи військову пресу, автор з'ясував певну систему якісних ознак, які характеризують властивості об'єктів і явищ, тобто створюється певний інструментарій для обліку об'єктів цих елементів у формі анкети-таблиці [1]. Контент-аналіз — важливий метод кількісного і якісного вивчення змісту періодики, який варто використовувати у дослідженні простих і складних якісних ознак, особливо широко він застосовується для формалізованого опрацювання великих за обсягом і різномірних за змістом видів або комплексів письмових історичних джерел [9]. Оскільки контент-аналіз передбачає знання дослідником подробиць змісту друкованого видання [2], то автор попередньо вивчав військові та цивільні видання, фіксував найбільш поширені терміни, працював над виявленням категорій, які необхідні для кодування і систематичного опрацювання.

Контент-аналіз характеризується точністю, системністю і дає змогу порівнювати групи фактів з кількісно визначеними символічними даними: словами, висловами, поняттями тощо. Точність контент-аналізу залежить від якості концептуалізації, проведеної дослідником до аналізу, від схеми аналізу та визначення категорій. Наприклад, якщо для дослідження питання висвітлення військової політики України у пресі українських збройних формувань 1917—1921 рр., 1991—2010 рр. за основу взято категорію «Ідея незалежності України», то для статистичного опрацювання даних можна застосувати інформанти-символи «незалежність», «суверенітет», «самостійність» тощо. Для того, щоби розробити зазначене питання, необхідно визначити набір категорій, як-от: ідея соборності України, функціонування українського війська і форми його структурних одиниць, бойовий досвід, духовність і моральний фактор у війську, військова підготовка й освіта, міжособистісні стосунки у війську, взаємини війська і народу, військові видання та інформаційні війни.

Таким чином, використання вказаних методологічних принципів та застосування зазначених методів дозволяють досить повно й об'єктивно висвітлити як окремі складові, так і всю проблему становлення і розвитку української преси парамілітарних та збройних формувань у взаємозв'язку з історичними подіями і процесами, що відбувалися у ХХ — на початку ХХІ ст. на теренах України.

1. Білуха М. Г. Методологія наукових досліджень : підручник / М. Г. Білуха. — К. : АБУ, 2002. — 480 с.

2. *Бородкин Л. И.* Историк и изучение социальных процессов: Об использовании массовых источников и количественных методов их анализа в новейшей зарубежной историографии / Л. И. Бородкин, А. К. Соколов // История СССР. — 1983. — № 1. — С. 180—189.
3. *Головко В. В.* Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. — Дніпропетровськ, 2000. — 19 с.
4. *Губа П. І.* Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917—1920 рр. : дис. ... д-ра іст. наук / П. І. Губа. — К., 2006. — 487 с.
5. *Дмитриев А. П.* Методология и методы военного исследования / А. П. Дмитриев. — М. : ВПА им. В. И. Ленина, 1973. — 176 с.
6. *Журавлев С. В.* Партийность и профессионализм историка / С. В. Журавлев // Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура. Проблемы источниковедения советской истории. — М. : ИРИ РАН, 1994. — 397 с.
7. *Ігнатієнко В. А.* Українська преса (1816—1923 рр.): іст.-бібліогр. етюд / Ігнатієнко Варфоломій Андріянович. — К., 1926. — 76 с.
8. *Калакура Я. С.* Історичні засади українознавства / Я. С. Калакура. — К., 2007. — 381 с.
9. *Ковальченко І. Д.* Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М. : Наука, 1987. — 435 с.
10. Количественные методы в исторических исследованиях : учеб. пособ. для студ. вузов / под ред. И. Д. Ковальченко. — М. : Высшая школа, 1984. — 384 с.
11. *Кость С.* Преса боротьби й ідей: західноукраїнська публіцистика першої половини ХХ століття / С. Кость. — Львів, 1994. — 576 с.
12. *Кость С.* Нариси з історії української військової преси / С. Кость, О. Тимчишин, К. Федірко. — Львів : Світ, 1998. — 356 с.
13. *Кривошея Г.* Українська військова преса в період боротьби за державну незалежність республіки / Г. Кривошея. — Львів, 1993. — 120 с.
14. *Крушельницька О. В.* Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. / О. В. Крушельницька. — К. : Кондор, 2003. — 192 с.
15. *Логин Т. В.* Диалектика военно-исторического исследования / Т. В. Логин. — М. : Наука, 1979. — 222 с.
16. Методология военно-научного познания / под ред. И. Е. Шаврова, М. И. Галкина. — М. : Воениздат, 1977. — 420 с.
17. Методологические проблемы военной теории и практики / под ред. А. С. Желтова, Т. Р. Кондраткова, Е. А. Хоменко. — Изд. 2-е, дополн. и перераб. — М. : Воениздат, 1969. — 512 с.

18. П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі : навч. посіб. / І. С. П'ятницька-Позднякова. — К., 2003. — 116 с.
19. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. — 2000. — № 2. — С. 3—26.
20. Санцевич А. В. Методика исторического исследования / А. В. Санцевич ; АН УССР, Ин-т истории ; отв. ред. Ф. П. Шевченко. — 2-е изд., перераб., дополн. — К. : Наукова думка, 1990. — 190 с.
21. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво (1918—1991 рр.) : історіограф. нарис : монографія / С. В. Сидоров. — К. : НАОУ, 2006. — С. 106.
22. Федоришин П. Преса і українська державність (1917—1920) / П. Федоришин. — Т., 1996. — 177 с.

Василь Теремко

СТРАТЕГІЧНІ ВИКЛИКИ СУЧАСНОМУ ВІТЧИЗНЯНОМУ КНИГОВИДАННЮ

У статті йдеться про цивілізаційні, технологічні виклики сучасній видавничій справі і стратегічні аспекти її розвитку.

Ключові слова: *видавнича галузь, інновації, книга, смислообраз, стратегія.*

В статье идет речь о цивилизационных, технологических вызовах современному издательскому делу и стратегических аспектах его развития.

Ключевые слова: *издательская отрасль, инновации, книга, смыслообраз, стратегия.*

In the article the civilizational and technological challenges to modern publishing business and strategic aspects of its development are at issue.

Key words: *publishing industry, innovations, book, strategy.*

Симптоми стратегічних проблем видавничої справи в Україні проявилися у 90-х рр. ХХ ст. з початком інтенсивного руйнування інфраструктури галузі. Сигнал йому було дано 1992 р. постановою Кабінету Міністрів України щодо роздержавлення і приватизації Державного об'єднання «Укркнига». Наслідком цього стали структурний хаос, руйнування системи книгорозповсюдження, занепад книговидання. Ідеологи, організатори і виконавці втілювали у життя